

RADICS VIKTÓRIA

Miskolci Egyetem BTK

Meglepő párhuzamok. Az archívum szerepe Kišnél és Nádasnál

Összefoglaló

Összehasonlító elemzés formájában kívánom megvizsgálni, hogy miként gyűjtötték össze és dolgozták fel, hogyan értelmezték Nádas Péter és Danilo Kiš a családi archívumukat (hivatalos iratok, magánlevelek, fényképek, emléktárgyak). *Dokumentáris eljárásnak* nevezem azt a módot, ahogy az irodalomban a dokumentumok kezelése történik. Kérdés, hogy mit kezdett a két író az alkalmazott és vizsgált dokumentumok extratextuális vonatkozásaival, és milyen formában, milyen stílusban reflektáltak az archívumukra, ez milyen irodalmi formákat eredményezett. Milyen pozíciójuk van a dokumentumoknak kettejük műveiben – Nádasnál elsősorban a *Világló részleteket* fogom tárgyalni, Kištől pedig mindenekelőtt a *Fövenyórát* veszem. Mennyiben interвениálnak a történelemben a két író művei, milyen alternatív történelmet vázolnak fel – és milyen a relációjuk a történetíráshoz. Hogy törnek meg a hagyományos elbeszélői módszerek kettejüknél a dokumentarizmus kapcsán, és milyen a viszonyuk a realizmushoz. Specifikus történelmi érdeklődésük hogyan helyezhető el a kortárs történelmi és filozófiai gondolkodásban és a kortárs irodalomban, a poétikában.

Kulcsszavak: Danilo Kiš, Nádas Péter, holokauszt, kommunizmus, archívum, emlékezet.

Danilo Kiš és Nádas Péter között tíz év van, a jugoszláv író 1932-ben, a magyar 1942-ben született; személyesen nem ismerték és nem említik egymást. Poétikájuk merőben különböző: Kiš a tömörítést szorgalmazta, Nádas pedig a részletezés híve, és ezekben ki-ki a végletekig elment. Látszólag nincs közük egymáshoz, két távoli csillag, egyvalami azonban összefűzi őket: a történelmi érzék (*sens historique*) és a történelem kutatásának szenvedélye. Mindketten

megkülönböztetett figyelmet fordítottak a kelet-közép-európai létezés sebzettségére, történelmi, politikai és mentalitásbéli sajátosságaira – Kiš szavával, „a közép-európai differentia specificára” (Kiš 1995: 53) –, mindketten külön esszét szenteltek ennek a kérdésnek (Nádas 2019, Kiš 1995), de még számtalan helyen írnak a két történelmi régió különbségéről és Európa szomorúbb fertályának kóros jelenségeiről – némi túlzással azt mondhatnánk, hogy mindenhol erről beszélnek. Ha képzeletben végighúzzuk ujjunkat életművükön, nem marad olyan mű, amelyben ez a *differentia specifica*, ez a stigma, seb és neurózis valamilyen módon ne lenne ábrázolva, szerepeltetve, reflektálva, értelmezve, szóba hozva vagy megérintve. Szó mi szó, Nádas és Kiš szakasztott közép-európai írók, vagy mondhatnák az egyiket közép-keletinek, a másikat pedig délkeletinek.

Zsidó származásúak (Kiš apai ágon, Nádas apai és anyai ágon), de ez egyiküknél sem vált identitáshordozó elemmé; Kiš, ahogy magáról mondani szerette, és a meghatározás rá is ragadt, *az utolsó jugoszláv író* (Kiš 1983a: 48, Kiš 1991: 260), Nádas pedig magyar és európai írónak vallja magát, és ekként szerepel a nagyvilágban. Azonban mindketten elutasították az irodalom egyetemességét megszüntető osztályokat, a kisebbségi és csoportidentitásokat, és az életformájukat, világszemléletüket sem kötötték valamely kollektívumhoz. Individualisták, személyiségközpontúak és kozmopoliták, nem vallásgyakorlók és nem pártemberek, csínján bánnak bármi elkötelezettséggel; szkeptikusak; az irodalmi, társadalmi csoportosulásokat, mozgalmakat világléletükben kerülték.

Mindkettejük poétikája dinamikus: örök változás és kísérlet, nincs két azonos stílusban írt könyvük, és egyre-másra feszegetik a műfaji határokat. Van azonban valami, amihez mind a ketten egyaránt ragaszkodnak, ez pedig az archívum. Egyiküknél is, másikuknál is kivételesen fontos szerepe van az archívumnak, a családi gyűjteménynek csakúgy, mint a történelmi dokumentumoknak, forrásoknak; nem csak akkor, amikor esszét írnak, hanem elbeszélő műveikben is – Nádasnál kiváltképp a helyenként értekező prózába áthajló, hosszú emlékezésében, a *Világoló részletekben*, de a *Borisz Davidovics síremléke* vagy a *Párhuzamos történetek* sem születhetett volna meg forráskutatás nélkül. Mi ennek

az oka? Egyfajta – mindkettejükénél másmilyen –, a hagyományostól elütő *újrealizmus* iránti igényük a modernitás és a posztmodernitás korszakában, valamint a korai árvaságukból fakadón különös érzelmi színezetű családtörténeti érdeklődésük, ami egyenes úton vezetett a nagytörténelembe.

Kiš is, Nádas is személyesen és családilag sújtotta a huszadik század két nagy csapása, a fasizmus és a kommunizmus – sebként, hegként viselik, szellemi és lelki teherként hordozzák a két gyilkos világmozgalom következményeit. Amiként ezt Nádas egy mondatban megfogalmazta: „Valamennyien súlyos háborús sérültek és súlyos háborús sérültek leszármazottjai vagyunk Európában” (Nádas 2017: I, 284). Kiš pedig 1980-ban úgy vélekedett, hogy a jelenkor írója aszerint mérettetik meg, hogy milyen viszonyt alakít ki „századunk két kulcsfontosságú jelenségével” a hitleri és a sztálini légerekkel, Auschwitzcal és Kolimával (Kiš 1983d: 166). A zsidóság feltétel nélküli parancsát, a *záhort* („emlékezz”) profán és anacionalista módon, istentelenül értették, és a történelem értelmének hiányát vagy totális inverzióját, a történelem mint teofánia és mint telosz ellentettjét, a mély sötétségét ábrázolták.

Az emberi és írói *történelmi felelősség* mellett, amit mindketten hangsúlyoznak és analizálnak, a személyes szál is elhanyagolhatatlan – bőven írtak erről is különböző szövegeikben. Danilo Kišnek az apja és apai ági rokonai veszték oda Auschwitzban, Nádas Péternek több rokona pusztult el a haláltáborokban vagy tűnt el a munkaszolgálatban. Kiš családi ciklusának (mely az első három regényét tartalmazza, és az író ironikusan „családi cirkusznak” nevezte el), Nádas regénytrilógiájának, a *Párhuzamos történeteknek* és memoárjának, a *Világló részleteknek* is feneketlen szakadáka az a történelmi eseménysor, amit a „holokauszt” vagy az „Auschwitz”, Magyarországon gyakran az ezekkel rokon „ostrom” szóval szoktunk jelölni. Aztán a szocializmus évtizedeit is vergődve élték át mind a ketten, konfliktusban a párthatalommal és társadalmi reményeiket elveszítve. Egy 1980-ban adott interjúban így foglalta össze Danilo Kiš ezt az egészet:

Én a saját bőrömön éreztem a gonoszt, a lelkemben... Csodával határos módon túléltem a zsidók és a szerbek mészárlását Újvidéken, 1942 januárjában, aztán egész gyerekkoromat és ifjúkorom jó részét a Gonosszal való közvetlen kontaktusban éltem le. Apám „eltűnt” Auschwitzban, majdnem egész tágabb családjával egyetemben. Aztán hallgattam a túlélők történeteit. Később pedig azoknak a tanúságtételét, akik *más* táborokat éltek túl, például Karlo Steinernek, a *7000 nap Szibériában* szerzőjének a tanúságtételét. Igen, én a gonoszt a saját bőrömön érzem. (Kiš 1991, 92–93)

Nádas szülei és az apai ági, nagypolgári rokonságának nagyobbik része illegális kommunista volt, akik életveszélyes körülmények között folytattak kitartó antifasiszta küzdelmet az első világháború után és a második világháború idején Budapesten, illetve az emigrációban. Apja, Nádas László tíz munkaszolgálaton ment keresztül, és mint illegális kommunistát többször kínvallatásnak vetették alá. A szülők és több rokon később káder lett a szocializmusban, de egy-két kivétellel igencsak megviselte őket a sztálinizmus – Nádas László és az anya, Tauber Klára belehaltak a meghurcoltatások következményeibe. Nádas Péter az ostrom szülöttének és túlélőjének tartja magát – kisgyerekként ő is „csodával határos módon” élte túl Budapest ostromát, akárcsak a nagyobb gyermek, Danilo Újvidéken a „hideg napokat”. Később a holokausztról minden fellelhető elolvasott, és így foglalta össze a tanulságot: „Nem hinném, hogy létezne még egy olyan kor a történelemben, mint ez a miénk, mint ez a huszadik század, mely a pusztítás és gigantomania napi gyakorlatával ennyire lejáratott és kétségessé tett volna minden – korokon átívelőnek és öröknek hitt – eszmét és morált” (Nádas 2000: 37).

Danilo Kiš apját Zalaegerszegről szállították el Auschwitzba, ahol eltűnt – minden bizonnyal megölték. A Kiš/Kohn családból kevesen éltek túl a zsidóüldözést – a túlélők közé tartozott a jövő író, akinek pravoszláv keresztlevele volt, és föltehetően ez mentette meg. A háború után Montenegróba,

majd Belgrádba, onnan pedig több évre Franciaországba került. A szocializmus, illetve a hidegháború évtizedei alatt végig rajta tartotta a szemét a jugoszláv és a francia kommunistákon – ami azt illeti, a kommunisták is őrajta. Kritikus, feszült és összetűzésektől sem mentes viszony volt az övék. Kiš utolsó műve egy hosszú televíziós beszélgetés a holokauszt és az antisztálinista jugoszláv büntetőtábor, összefoglaló nevén a „Goli otok” két szerb zsidó túlélőjével Izraelben, és a hagyatékában maradt novellák közül is több foglalkozik ezekkel az egyaránt súlyos történelmi traumákkal.

A személyes vonatkozásokat a két író szövegeiből szedtem – a családjukat sem kímélő történelmi megpróbáltatások papírra vetett nyomai a két életmű elidegeníthetetlen részei. A holokauszt rányomta bélyegét a gyerekkorukra, a szocializmus pedig a felnőttkorukra. Mint a huszadik századi történelem sérültjei, íróvá érve rendkívüli történelmi érzékenységről és történelmi érzékről tettek tanúságot; a maguk módján mindketten igyekeztek földolgozni a nekik kijutott történelmi tapasztalatokat, tágabban pedig úgy a fasizmus és a holokauszt, mint az illegális kommunizmus, a munkásmozgalom szellemi örökségét, valamint, elkerülhetetlenül, a győztes kommunizmus és az (anti)sztálinizmus tragikomédiáit és tragédiáit. Ellenálltak a feledésnek.

„Az eltűnés dühe által hajszolt század végén az archívum megannyi pusztítás után a gyógyulás, a megőrzés helye”, írta Ulrich Raulff (Ernst 2008: 116). Kiš és Nádas is terápia gyanánt, az ép emlékezet és a józan ész megőrzésének érdekében folyamodtak archívum-feldolgozáshoz, és speciális dokumentarista poétikájuk is kialakult. A dokumentarizmus az irodalomban merőben más, mint a történettudományos forrásfeldolgozás – az írónak szabad keze van, montázsolhat, fiktív elemekkel vegyítheti a faktumokat, reflexiók lehetőségei korlátlanok – saját szakmai etikája szabja meg, hogyan bánik az adott anyagokkal. Ahogy Nádas Péter írta: „A múltó évtizedekkel bennem is szakmai problémává alakultak a huszadik század tömeggyilkosságai” (Nádas 2017: II, 7), vagy ahogy Danilo Kiš beszélt a formaproblémákról: „a ‘hitelesség’ nem elegendő számomra, autentikus

vonatkoztatási pontokat kell adnom az olvasómnak. Ahhoz, hogy írjak, egyszerre van szükségem hiteles adatokra és irodalmi megoldásokra” (Kiš 1991: 240).

Az archívumelméletek a huszadik–huszonegyedik század fordulóján, a jelenkorban virágkorukat élik, és megannyi tanulsággal szolgálnak az irodalomtudomány számára – nem csak a történészekre tartozik immár az archívumok kezelése. A történészek szakszerűen, módszeresen, az írók viszont a saját poétikájuknak megfelelően, a maguk rendhagyó módján gyűjtik és szubjektíven kezelik, szelektálják az archivált anyagot – nem kérhető rajtuk számon a forráskezelés és a precizitás historiográfiai követelménye. A műfajok, amelyeket „irodalmi megoldásaikkal” létrehoznak, megmaradnak a *non-fiction* és *fiction* izgalmas határmezsgyéjén (Radics 2019: 374). A *Világló részletek* műfaja például már-már definiálhatatlan: több mint emlékirat, mégsem regény, és Danilo Kiš *Élet, irodalom* című, a halála miatt befejezetlenül maradt munkája sem lett volna pusztán beszélgetés a svéd Gabi Gleichmannal, hanem dialogikus formában megírt, egészen különleges önéletrajz.

Boris Groys szerint a modernitás az archiválás *par excellence* korszaka – ez a bürokráciára, a szinte totálissá váló adminisztrációra, a muzealizálási intencióra és a modern ember mentális beállítottságára, kognitív hozzáállására, digitalizálási eljárásaira is vonatkozik, elég, ha a „dokumentumok mentése” informatikai funkcióra gondolunk. Ugyancsak Groys írja, hogy az archívum nem csupán a megőrzést és a tárolást szolgálja, hanem ugyanakkor előállítja az emlékezetet, és olyan, mint egy történelemgyártó gép (Groys 2014: 411). Pierre Nora szerint az eleven, apáról fiúra szálló emlékezet a huszadik században szertefoszlott, és ennek megüresedett helyébe lépett be a levéltári memória, tehát anyagivá vált az emlékezet, és létrejöttek az emlékeztető funkciójú emlékezhelyek, a *lieux des memoires* (Nora 1999: 142). Wolfgang Ernst ehhez hozzáteszi, hogy az archívumok az emlékezet védőbástyái és „a múlt néma relikviái” (Ernst 2008: 136). Az archívum azonban nemcsak a történelem médiuma és apparátusa, hanem, mint azt Derrida hangsúlyozza, az emlékezés ősi, arkhonikus parancsának, a *záchornak* is eleget tesz. Derrida kitágítja az archívum fogalmát a pszichológiai

térre, amikor azt írja, hogy az archívum az elfojtott dolgok gyűjteménye, és a tudatalatti is egyfajta archívum (Derrida 2008: 11).

A történetírás által kodifikált „hivatalos” történelemben is vannak olyan dolgok, amelyek elfojtás alá esnek, más szóval a hivatalos emlékezetpolitika és az államilag támogatott, intézményes történetírás kicenzúrázza őket az emlékezetből vagy „kijavítja” őket. Danilo Kiš életében a Goli otok volt az, amiről nem lehetett nyíltan beszélni, Nádas Péter életében 89-ig az 56-os magyar forradalom volt tabu és elferdített politikai elem. A szocializmus idején a kommunizmus vészes torzulásairól, lágereiről és börtöneiről nem volt szabad írni sem Jugoszláviában, sem Magyarországon, a zsidók meggyilkolását és világuk elpusztítását pedig lefedte és eltakarta az „antifaszizmus” címszó. A rendszerváltozás után aztán az antifaszista, egy igazságosabb világért, az egyenlőségért harcoló kommunista mozgalmak kerültek feledésbe – a neoliberális kor emlékezetpolitikája kiszorította a történelmi emlékezetből a paraszt- és munkásmozgalmakat, a kommunizmust pedig egyenesen démonizálta és magát a fogalmat pejoratív értelművé változtatta.

Az archívum bevonása a szépirodalomba a fikcióképző narrativitás ellenpontja, a tényirodalom (non-fiction irodalom) és a realizmus egyik eljárása. A dokumentarista eljárás (dokumentaristički postupak, dokumentaristički pristup) ahogy Danilo Kiš elnevezte (Kiš 1983a: 53, 55), a hagyományos, konfabuláló, „kosztümös” történelmi regény poétikáját dekonstruálja, ugyanis meseszöveg helyett vagy annak keretében nyers vagy többé-kevésbé feldolgozott dokumentumokat helyez el a szépirodalmi szövegben, idéz idézőjellel vagy applikál bele anélkül.

Mind a két író *studio* jellegű, privát, családi archívumokat használ, emellett azonban történelmi dokumentumokat is bőségesen bevonnak az elbeszélésbe. Danilo Kiš az ütött-kopott történelmi kofferéről beszél, ami metaforikusan is értendő, valamennyiünk múlt-poggyászára vonatkozik, az egészen konkrét saját kofferébe pedig, mint erről *A bársonyfedelű albumból* (Iz baršunastog albuma) című elbeszélésében ír, belepakolta az apja, Eduard Kohn, alias Kiss/Kiš Ede után

maradt leveleket és okmányokat, az általa készített Menetrendet, számos régi fényképet, iratokat, néhány emléktárgyat és a saját magyar nyelvű gyerekkori könyveit, irkáit:

Mily gondolat vezérelt, amikor lopva, hogy anyám meg ne lássa, becsempészttem ezt a különös archívumot a közös kofferünkbe? Kétségtelenül annak korai tudata volt, hogy ez lesz gyerekkorom egyedüli hozománya, egyetlen materiális bizonyítéka annak, hogy valaha léteztem, és hogy valaha létezett az apám. Mert mindezek híján, e kéziratok és e fényképek nélkül én ma bizonyára meg lennék győződve, hogy ez az egész nem volt soha, hogy mindez egy utólag megálmodott történet, melyet a magam vigaszára eszeltem ki. Apám alakja, miként annyi más figura, kitörlődött volna az emlékezetemből, és ha kinyújtanám a kezem, üresbe markolnék. Azt hinném, hogy álmodom. (Kiš 1983b: 90)

A *Fövenyórában* (Peščanik) Kiš „bárkának” és „materiális herbáriumnak” is nevezi az archívumát (Kiš 1983c: 282), mely volt számára *lerakat*, *kacattár*, *kinctár*, *szemétkupac*, *hulladék*, *temető*, *lomtár* is (Radics 2002: 183). A regény a „bolondnak” nevezett apai elbeszélő szájába adja a következő szavakat: „Ha egyéb nem is, a materiális herbáriumom talán fennmarad, vagy a jegyzeteim, vagy a leveleim, s mi más mindez, mint materializálódott, összesűrűsödött eszme: materializált élet, egy kis szomorú, semmis emberi győzelem a hatalmas, örök, isteni semmi fölött” (Kiš: 1983c, 282).

Nádas is említést tesz a „a személyi poggyász súlyáról” (Nádas 2019: 181), az ő metaforikus poggyászában és konkrét archívumában fényképek, iratok, levelek, emléktárgyak szerepelnek százával, de ide sorolhatók az örökölt bútorok, sőt még a lakásbelső meg a házak is, amelyekben a családjával, majd a gyámjával lakott gyerek- és ifjúkorában. Kérdés, hogy egy házat tekinthetünk-e az archívum részének? Az emlékezetben őrzött házak pontos leírása mindkét írónál megjelenik. Nádas több létező budapesti házat és lakást is leír (nemcsak a *Világló*

részletekben), Danilo Kiš pedig egy önálló, novellisztikus kisprózát hagyott maga után, melynek címe *A és B* (A i B): egy táj- meg egy házleírást állít benne kontrasztba, egy Kotor környéki tájat és azt a kerkabarabási volt istállót, ahol a háború alatt nyomorgott a négytagú család (Kiš 1995: 289–292). Ezek a tárgyias leírások esztétikai funkcióra tesznek szert, tanúskodnak, és egyúttal többek lesznek, mint amik.

A materiális emlékek könyvként olvashatók, és nem hazudnak. A dokumentumok funkciója azonban különbözik a két írónál. Kišnél a dokumentumok és az emléktárgyak szerepe a képzelet meglődítése, az ihletés. Az író az elbeszélői műfajokban értelmet ad a múlt néma relikviáinak, és inkább megkölti, semmint megkötné az elfeledett vagy soha nem is látott múltat: „Az egész gyerekkorom illúzió, amellyel a képzeletem táplálkozik”, vallja *Élet, irodalom* (Život, literatura) című szövegében, és hozzáteszi, hogy redukcionizmus lenne az életrajzi tényekre levezetni a képzeletet (Kiš 1991: 181). Nála az archívum immanens líraisággal rendelkezik, amit az író kibont és szárnyakat ad neki. Miközben ő a megőrzött dokumentumaival is táplálja képzeletét, különösen a *Családi cirkusznak* elnevezett trilógiájában, Nádas épp ellenkezőleg, a képzelet lefékezését, az emlékei felülvizsgálatát, ellenőrzését, a narráció megakasztását végzi velük emlékiratában, ahol – ellentétben az önéletrajzi elemeket is felhasználó regényeivel és elbeszéléseivel – határozottan kerüli az átköltést és a hozzáköltést: „azon vagyok, hogy memoárjaimban ellenőrzött adatokat közöljek, ne legyen dokumentálatlan adat ebben a könyvben, s mielőtt meghalnék, elválasszuk végre a látszatot a valóságtól, a realitást a fantáziától” (Nádas 2017: II, 357). A regényeiben nem így van, ott épp a Kiš-féle „óvatos hozzáköltések” (*oprezno domišljanje*) válnak esszenciálissá (Kiš 2011: 20).

Mindkét író rekonstruál – emlékei és dokumentumai rafinált vegyítésével letűnt, elpusztított, tipikusan közép-kelet-európai mikrovilágokat konstruál. A rekonstrukció és a konstrukció, a világfelidézés és a világteremtés mérlege a narratív műfajokban, legyen az emlékirat, elbeszélés vagy regény, óhatatlanul billeg. Kiš az utóbbit, Nádas a *Világló részletekben* az előbbit támogatja,

regényeiben azonban nála is a konstruálás, a képzelet arat diadalt, s felmerül a kérdés, vajon nem igaz-e, hogy „a realitás a képzeletben rajzolja ki magát a legteljesebben” (Nádas 2017: I, 219). A két író metaleptikus játékokat űz, keveri a valóság- és fikciósinteket – ezeket a szintváltásokat a képzeletéről lemondó, emlékiratíró Nádas sem kerüli el, hiszen a részletesen kibontott szenzuális élmény-émlékei szinte költemények. „Az emlékezés a képzeletet nem szíveli. Képzelet nélkül nem szép a mondat”, foglalja össze egy helyütt az ellentmondást, mely kitűnő prózafutamokat eredményezett (Nádas 1989: 11).

Technikailag a dokumentumokat mindkét író hasonlóképpen forgatja: általában idézőjel nélkül idéznek, de valamilyen módon többnyire (bár egyáltalán nem mindig), feltűntetik, hogy az adott szekvenciát ki írja/mondja, vagy honnan vették át. Az archív anyaghoz való hűség, akár jelzik valamilyen módon a forrást, akár nem, itt is, ott is rendkívül fontos, az írói etika – ahogy Kiš írta: *po-etika* – része.

A memoáriró Nádassal ellentétben Kiš néha kitalált forrásokkal is trükközik, többnyire azonban nem ez a helyzet, hanem valódi, ellenőrizhető forrásokból merít. Így például az apja által írt és szerkesztett Menetrendet (Jugoslavenski zemaljski i internacionalni autobuski, brodarski, železnički i avionski Kondukter), melyet értékes örökségként tart számon, a *Kert, hamu* (Bašta, pepeo) című regényében valóságos kegytárggyá avatja. Mint egy interjúban mondta, a Menetrend az írói kézben feltámad, új életet nyer, különleges metamorfózison megy keresztül, esztétikai szintre emelkedik (Kiš 1983a: 95).

A Nádas archívumában található festmények és családi fotók ekphraszisz formájában jelennek meg a *Világló részletekben*, és emlékezésfolyamokat, reflexiókat indítanak el, vagy azok oda térnek vissza. Kiš is említ és leír családi fotókat a regényeiben. Okmányleírások és iratok is mindkettejüknél megjelennek. Kiš *Anyakönyvi kivonat* (Izvod is knjige rođenih) címmel egy gyakran idézett önéletrajzi kisprózát írt, akárcsak Nádas *Életrajzi vázlat* cím alatt. Mindkét életrajz transzformálja a „curriculum vitae” műfaját, elhajlik a hivatalosságtól, egzisztenciális veretűvé és úgyszólván költőivé válik.

Az egyik szó szerint idézett és kommentált okmányleírás a száz közül Nádasnál egy 1847-ből származó okirat: úkapja, Neumayer Freystadt Lázár kérelme kávémérés engedélyezésére. Ez a dokumentum a családtörténet mélyébe nyúl, amikor a később meggazdagodott Nádasok még ágrólszakadt zsidók voltak (Nádas 2017: I, 100–103). Ezt még több tucat okmányleírás követi a kétkötetes műben. Kiš a *Fövenyórában* „Vizsgálati eljárás” cím alatt szereplő kihallgatási fejezetekben szintén számos okmányt említ és ír le, melyek egyike-másika megtalálható az író hagyatékában. Az irodalomtörténészek megkereshetik az összekötő szálakat, a sohasem direkt összefüggéseket élet és irodalom, *faction* és *fiction* között.

Nádas László öngyilkossága előtt írt búcsúlevele, melyet a fia tizenhat évesen talál meg, és majd csak szavakat, félmondatokat emel ki belőle az író, a *Világló részletek* egyik látens alapidokumentuma (Radics 2020). Kiss Ede /Eduard Kiš 1942. április 5-én írt tízoldalas levele a rokonokhoz, melyet Danilo Kiš „Nagy testamentumnak” (Veliko zaveštanje) nevezett el, és az író hagyatékában megtalálható, a *Fövenyóra* végén olvasható a *Levél, avagy tartalom* (Pismo ili sadržaj) című zárófejezetben (Kiš 1983c: 283–293). A levelet maga az író fordította le magyarról szerbre, és majdnem szó szerint idézi, apró változtatásokkal, egy utolsó, a Talmudból vett mondatot hozzáköltve: „Jobb az üldözöttek, mint az üldözők között lenni” (Kiš 1983c: 293). Ez a levél alkotja a *Fövenyóra* alapját és tartó szerkezetét: a levélben szereplő motívumokat dolgozza ki az író a megelőző fejezetekben. Az „exhumation des archives” foucault-i fogalma (Ernst 2018: 133) meglepően ráillik Danilo Kiš ezen eljárására.

Élet, irodalom című önéletrajzi prózájában Kiš hasonló rekonstrukciós módszert választott, mint majd évtizedek múlva Nádas a *Világló részletek*ben. „Ami itt következik, az a dokumentumok és a túlélők emlékezetében megőrzött mondattöredékek alapján történő rekonstrukció”, írja (Kiš 1995: 26), és persze a saját szenzuális emlékei tartják (tartották volna) össze az egész, töredékben maradt művet. Ugyanez Nádas intenciója a *Világló részletek*ben: érzéki emlékei,

a legkülönbélebb dokumentumok és mások emlékezéseinek elegyítésével föltárni a múltat – és föltárni önmagát.

Az irodalmi archívum a személyes és a közösségi-kulturális emlékezet között ingamozgást végez. A családtörténetek a nagy történelembe futnak bele, a nagy történelem pedig kis családtörténetetekké, mikrohistóriákká morzsálódik (ezt nevezi a francia történetírás *histoire en miettes*-nek). Saját családtörténetének morzsáival mindkét író olyan nagy horderejű – pontosabban romboló és pusztító erejű – történelmi folyamatokról beszél, mint amilyen a zsidóüldözés, a kommunista világmozgalom és a rákosista sztálinizmus, vagy a különutas jugoszláv, illetve a szovjet kommunizmus. Nádas Péter születése Budapest ostromába ékelődik, szülei életét a Rákosi-rendszer örölte fel, Kiš gyerekkora és apja eltűnése a magyarországi holokausztba ágyazódik, az író felnőtt, írói élete pedig a jugoszláv kommunizmus keretei közt zajlott. A jól megírt családtörténet egyúttal kortörténet, és a történelmi töréspontok egy-egy család történetét is felsértik és így determinálják.

„Azt az igényt, hogy az irodalmi tény társadalmi-politikai tény is legyen, a magyar kultúrában máig valami gyanú övezi”, írta Radnóti Sándor (Radnóti 2018: 388). A dokumentarista eljárásokat bevezető irodalom, a *Borisz Davidovics síremléke* Jugoszláviában is nagy gabalyt okozott, amikor 1976-ban megjelent; botrány, hecckampány, majd bírósági per lett belőle, Danilo Kiš plágiummal vádolták meg. Ha a politikai inszINUÁCIÓkat leszámítjuk, oda jutunk, hogy a kritikusok és hozzászólók jó része egyszerűen nem értette ezeket az irodalmi eljárásokat, az archívum felhasználásának, a források idézésének, az adatok átvételének irodalmi technikáit – erre született meg válaszul a könyvnyi *Anatómialecke* (Čas anatomije), melyben Kiš – az irodalomtudósokat jócskán megelőzve – kifejtette a dokumentarista eljárás poétikáját, és bemutatta az inspiráció forrásvidékét is, tehát élet és irodalom szövevényes kapcsolathálóját, amit Nádas ekként firtat: „Figyelni, miként távolodik el a szerzői képzelet a realitástól, vagy mikor mire használja a saját életét, miként merít belőle, miként érintkezik vele” (Nádas 2017: 2,168). Ehhez járul hozzá az elolvasott könyvek

valósága. Az író nincs isteni mindentudással felruházva, hanem, írja Kiš ironikusan, „Isten archiváriusának és jegyzőkönyvvezetőjének módjára” működik, ezáltal elkerülvén a hagyományos realista regény ösbűnét, a banális lélektani motivációt, a pszichologizálást és az isteni point of view-t. Azért vannak a dokumentumok, hogy felfedezzék a történetiségét, a lélek pedig rég az ördögé (Kiš 1983a: 53, 111–112).

Az ember már nem a szívében hordja a fantasztikumot, gondolkodott erről a témáról Foucault; a megnyomorított természetben sem talál rá, ellenben a fantasztikum a tudás egzaktságából meríthető: a fantasztikum gazdagságát a dokumentumok rejtegetik (Foucault 1998: 17) Danilo Kiš, majd Nádas Péter és a nyomukban mások ezt a bőségszarut, annak közép-kelet- és délkelet-európai bugyrát fedezték fel – Kiš az orosz is, és szándékában állt utána menni a balkáninak. A költészet meg a történetírás határán sikerült megalkotniuk egy újrealista poétikát, melyben a *scriptor*, a *compiler*, a *commentator* és az *auctor* funkciói összecsúsznak.

Bibliográfia

- Jacques Derrida 2008. *Az archívum kínzó vágya*. Fordította Bereczki Péter. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Wolfgang Ernst 2008. *Archívumok morajlása*. Fordította Lénárt Tamás. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Michel Foucault 1998. *A fantasztikus könyvtár*. Fordította Romhányi Török Gábor. Budapest: Pallas Stúdió.
- Boris Groys 2014. *Az archívum szubmediális tere*. Fordította Lénárt Tamás. Helikon 60, 3. sz. 410–421.
- Danilo Kiš 1983 a. *Čas anatomije*. Zagreb–Beograd: Globus.
- Danilo Kiš 1983 b. *Radi jadi*. Zagreb–Beograd: Globus.
- Danilo Kiš 1983 c. *Peščanik*. Zagreb–Beograd: Globus.
- Danilo Kiš 1983 d. *Homo poeticus*. Zagreb–Beograd: Globus.
- Danilo Kiš 1991. *Gorki talog iskustva*. Beograd: BIGZ.
- Danilo Kiš 1995. *Život, literatura*. Beograd: BIGZ.

- Danilo Kiš 1995. *Skladište*. Beograd: BIGZ.
- Danilo Kiš 2011. *Grobnica za Borisa Davidoviča*. Beograd: Arhipelag.
- Nádas Péter 1989. *Évkönyv*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Nádas Péter 2000. *Talált cetli*. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Nádas Péter 2017. *Világló részletek I-II*. Budapest: Jelenkor Kiadó.
- Nádas Péter 2019. *Leni sír*. Budapest: Jelenkor Kiadó.
- Pierre Nora 1999. *Emlékezet és történelem között*. *Aetas* 14, 3. sz.: 142–158.
- Radics Viktória 2002. *Danilo Kiš*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Radics Viktória 2019. *Dokumentumok írókézen*. *Helikon* 64, 3. sz., 374–392.
- Radics Viktória 2020: *A Világló részletek architextuális hálózata*. *Literatura* (nyomdában).
- Radnóti Sándor 2018. *A süketnéma Isten*. Budapest: Magvető Kiadó.

Überraschende Parallelen

Die Rolle des Archivs beim Kiš und Nádas

Viktória Radics, Universität in Miskolc, Philosophische Fakultät

Abstrakt

Danilo Kiš (1935–1989) war ein jugoslawischer Schriftsteller, der serbokroatisch schrieb. Péter Nádas ist ein ungarischer Schriftsteller (1942), und er schreibt ungarisch. Was ist den beiden gemeinsam? Sie sind beide jüdischer Abstammung, aber weder Kiš, noch Nádas haben eine jüdische Identität. Kišs Vater wurde im KZ Auschwitz ermordet, und auch viele Verwandte von Nádas fanden den Tod in Vernichtungslagern. Die beiden Schriftsteller haben viel über den Genozid nachgedacht und geschrieben. Beide haben eine dokumentarische Methode ausgearbeitet, sie zitierten oder verarbeiteten zahlreiche Dokumente. Sowohl der jugoslawische als auch der ungarische Schriftsteller beriefen sich vewiesen auf „Dokumentalität“ (Maurizio Ferraris) bzw. „der dokumentarischen Methode“. Beide haben historische Forschungen durchgeführt, und eine „architextuale“ Schreibweise entwickelt. Für Kiš und für Nádas sind zwei Diktaturen des 20. Jahrhunderts, die faschistische und die kommunistische (Diktatur), von außerordentlicher Bedeutung. Die beiden Werke vergleichend können wir einem sehr wichtigen historischen und geistigen Problem(feld) unserer osteuropäischen Region näherkommen. Mein besonderes Augenmerk gilt hier den Familienromanen von Danilo Kiš und den Memoiren von Péter Nádas „Aufleuchtende Details“.

Schlüsselwörter: Danilo Kiš, Péter Nádas, Holocaust, Kommunismus, Archiv, Erinnerung.

Iznenadujuće paralele

Uloga arhiva kod Kiša i Nadaša

Viktorija Radič, Univerzitet u Miškolcu, Filozofski fakultet

Sažetak

Studija pod naslovom *Iznenadujuće paralele* govori o nekim sličnostima između dela Danila Kiša i Petera Nadaša i o njihovom odnosu prema arhivama. Obojica su bogato koristili porodičnu i istorijsku arhivsku građu – Kiš je to nazvao „dokumentarističkim postupkom“ – i na osnovu toga su izgradili svoje novorealističke poetike. U prvom redu se radi o Kišovom tzv. porodičnom ciklusu (*Rani jadni, Bašta, pepeo, Peščanik*) i o Nadaševom dvotomnom memoaru pod naslovom *Svetleći detalji*. U njima pisci na razne načine koriste porodična i službena dokumenta, razne akte, fotografije, pisma itd. Pored toga izučavaju istoriju i koriste istorijske studije, iz tih izvora preuzimaju podatke, citiraju ih bez navodnika. To interesovanje za istoriju 20. veka potiče iz tragičnih sudbina njihovih porodica: holokaust, antistaljinizam i staljinizam obeležili su 20. vek, ubili njihove pretke i ranili njih. Te traume su obradili izgrađujući svoje dokumentarističke poetike.

Ključne reči: Danilo Kiš, Peter Nadaš, holokaust, komunizam, arhivi, sećanje.